

- Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi*, Çev. Mehmet Yavuz, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015, 96 s.

Değerlendiren: Mehmet Gel*

Osmanlı İmparatorluğu'nun din ve düşünce hayatında "tasfiyecilik" yahut "püritanizm" meselesi, Osmanlı tarihi araştırmacılığında özellikle seksenli yıllardan beri daha ziyâde Birgivi Mehmed Efendi ve "Kadızedeliler hareketi" ekseninde tartışılmaktadır. Bu tartışmalarda Birgivi'nin ve "Kadızedeliler hareketi" çevresine mensup vâizlerin nasıl bir ilmi/fikrî zihniyete sahip oldukları, fikrî yönelişlerinde İbn Teymiyye veya talebesi İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye vb. üzerinden "selefi düşünce"nin etkili olup olmadığı, böyle bir etki söz konusuysa bunun ne düzeyde gerçekleştiği gibi problemler ön plana çıkmakta ve bu hususlarda farklı görüşler ileri sürülmektedir. İşte bu tartışmalara son dönemde katılan isimlerden biri de XVII. yüzyıl Osmanlı âlimi ve *Mecâlisü'l-ibrâr ve mesâlikü'l-ahyâr* adlı eserin müellifi Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî'nin *er-Risâletü'd-duhâniyye*'si hakkında, *Against Smoking: An Ottoman Manifesto* (al-Akhisârî, 2010) adıyla bir kitap yayımlayan Prof. Dr. Yahya M. Michot'dur. Michot'nun giriş kısmında kendi deyişiyle "Osmanlı püritanizmi" meselesine de temas ettiği bu kitap İngiltere'de yayımlanmasından beş sene sonra *Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilerek neşredildi. Michot'nun bu kitabı gerek son zamanlarda tanınmaya başlayan Akhisârî hakkında yapılmış birkaç çalışmadan biri olması, gerekse Osmanlı'da "dinde tasfiyecilik" meselesine dâir ihtiva ettiği bazı yorumlar açısından önemlidir. Bu yüzden biz burada bu kitapta dikkatimizi çeken bazı hususları ve bunlara ilişkin kanaatlerimizi paylaşmak istiyoruz.

Michot'nun kitabı esas itibarıyla bir giriş ve iki kısımdan oluşmaktadır. Girişte onun "Anadolu'nun Unutulmuş Püriteni" dediği Akhisârî'nin hayatı, ilmi kişiliği, bazı fikirleri ve *er-Risâletü'd-duhâniyye*'sinin muhtevası hakkındaki tahlilleri yer almaktadır. Birinci kısımda *er-Risâletü'd-duhâniyye*'nin Türkçe çevirisi ve ek olarak Akhisârî'nin eserlerinin listesi verilmekte, ikinci kısımda ise bu risâlenin Arapça metni bulunmaktadır. Bu içeriğiyle kitabın bizi asıl ilgilendiren yeri elbette girişteki bütün yönleriyle Akhisârî'ye ilişkin incelemedir. Bunun yanı sıra, birinci kısımda tercümesi yer alan *er-Risâletü'd-duhâniyye*'nin muhtevasına ve Michot'nun buna dâir tahlillerine de kısaca temas edilecektir.

Girişteki incelemeye baktığımızda Michot'nun ortaya koyduğu bilgilerden, yaptığı çıkarım ve yorumlardan dikkatimizi çeken hususları, "münhasıran Akhisârî hakkındakiler" ve "Osmanlı tasfiyeciliği meselesiyle ilişkili olanlar" şeklinde ikiye ayırarak mütâlaa etmenin uygun olacağını düşünüyoruz. Bu tasnif üzerinden bahis konusu hususları ilkinden başlayarak ele alırsak, öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, Michot bu incelemesinde Akhisârî hakkında yaptığı sınırlı bir araştırmanın verilerini tahlil etmektedir. Diğer bir ifadeyle Michot'nun bu incelemesi kapsamlı bir araştırmaya dayanmamaktadır. Nitekim o, söz gelimi Akhisârî'nin hayatı hakkında zaten oldukça az olan mevcut bilgilerden sadece Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'una kim tarafından düşüldüğü belli olmayan, kısaca onun "Kıbrıs'ta doğmuş bir Hıristiyan mühtedîsi" olduğu şeklindeki notu (Çelebi, 2014, II, 1090) nakletmekle yetinmiş, Kâtib Çelebi'nin mezkûr eserindeki diğer birkaç bilgiye ve Atâi'nin *Hadâiku'l-*

* Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
DOI: dx.doi.org/10.12658/human.society.5.9.D0096

hakâik'indeki mühim bir ifadeye temas etmemiştir. Buna rağmen Michot, Akhisârî'ye ait bazı metinleri tahlil etmek suretiyle meselenin özünü, yani Akhisârî'nin hangi dinî-içtimâî çevreye mensup olduğunu isabetle belirlemiş görünmektedir: Ona göre "bazı yazarlar"ın Akhisârî'nin "Halvetiyye tarikatının şeyhi olduğunu" öne sürmesine karşın¹, özellikle *Reddü'l-kabriyye* ve *Mecâlisü'l-ibrâr* adlı eserlerinde İbn Teymiyye ve İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'ye, Birgivî'nin *ed-Dürrü'l-yetîm fi't-tecvîd* adlı eserine yazdığı şerhte ise Birgivî'ye atıfları nedeniyle o, Kadizâdeliler çevresine mensup olmalıdır (s. 15-16).

Michot, bu hususta olduğu gibi Akhisârî'nin fikirleri konusunda da onun eserlerinde hitap ettiği sosyal çevreye dikkat çekmek ve fikirlerini tarihsel temelleri ve muhtemel izdüşümlerini hesaba katarak bağlamsal okumaya çalışmak suretiyle meselenin özüne odaklanmaktadır. Şöyle ki o, Akhisârî'nin *Mecâlisü'l-ibrâr*'daki "sofuca, titiz nasihatlar"ının "esas olarak hükümdarlara ya da şehzâdelere değil, daha ziyâde Osmanlı esnaf, ulemâ ve devlet görevlilerinin küçük burjuva ortamına hitap" ettiğini, bu eserin "Akhisârî'nin yaşadığı toplumsal gerçekliğin capcanlı bir resmini ve aynı zamanda yazarın 17. yüzyıl başı Osmanlı toplumunun geçirdiği evrim karşısında duyduğu kaygıların doğrudan tezâhürlerini sunduğunu", böylece "yazarının reformcu gündeminin açık seçik tahayyül edilebildiğini" söylemektedir (s. 23).

Yine Michot, Akhisârî'nin Osmanlı idâresi bağlamında "hükmedenlerin şeriata alternatif olarak örf ve adetler tercih etmesi şirk koşmaktır" demesini, "İlhanlıları Cengiz yasalarını şeriata tercih ettikleri için lanetleyen İbn Teymiyye ve İbn Kesir kadar veya şeriat yerine yabancı, insan elinden çıkma kanunları getiren hükümetlere karşı isyanı teşvik eden modern İslamcılar kadar radikal olduğu söylenebilir" (s. 28) şeklinde değerlendirmekte, Akhisârî'nin *Mecâlis*'inin 1831'den sonra Hindistan'da yazılan *el-Belâgu'l-mübîn* adlı eserde İbn Teymiyye ve İbn el-Kayyim el-Cevziyye ile birlikte zikredildiğini, bunun ise "Hanefî püritanizminin Vehhabî öncesi Osmanlı eseri" olan *Mecâlis*'in Hint Vehhabiliği denen akımı etkileyen kanallardan biri olabileceği hipotezini gündeme getirdiğini ifade etmektedir (s. 16-17).

Michot'nun bu değerlendirmeleri, tabii olarak Akhisârî'nin fikrî kimliği, etkisi, idâre ve hukuk açısından Osmanlı düzenine nasıl baktığı ve bir bütün olarak Osmanlı düzeninin o zamanki durumu gibi hususları anlamlandırmak bakımından önem arz etmektedir. Dahası aynı zamanda bunlar "bir Osmanlı âliminin nasıl bir yöntemle inceleme konusu yapılması gerektiği" sorusu açısından bir nevi "sosyal tarih perspektifi"nin tezâhürleri olarak mânidar bir manzara teşkil etmektedir.

İncelemede "Osmanlı tasfiyeciliği meselesi" bağlamında dikkatimizi çeken hususlara gelince, Michot'nun daha ziyâde Akhisârî'nin bazı görüşleri ile kimi âlimlerin görüşlerini karşılaştırmak suretiyle ortaya koyduğu bu hususlardan ilki şöyledir: Michot, Rudolph Peters'ın "İbn Teymiyye ve İbn el-Kayyim el-Cevziyye'nin esas olarak Hanbelî kaynaklı fikirlerinin nasıl olup da Osmanlı Hanefî kültüründe yaşayabildiği" sorusunu hatırlatarak Akhisârî'nin eserlerinin keşfinin bu sorunun cevaplarından "bir kısmını" sağlayabileceğini ve bahis konusu fikirlerin Türkiye tarihindeki çeşitli hareketlerde "yaşayabilmesinden" değil de "gelişmesinden" söz edilebileceğini ifade etmektedir (s. 16).

Michot'nun Peters'ın sorusunu bu şekilde tekrar gündeme getirmesi isabetlidir. Zira bu soru zaten "Osmanlı tasfiyeciliği" meselesinin kökenler ve ortaya çıkış süreci boyutuyla bağlantılı

1 Michot'nun burada kastettiği kişi, *Hediyetü'l-Ârifin*'de Akhisârî'yi "Halvetiyye meşâyihindendir" diye takdim eden İsmâil Paşa el-Bağdâdî olsa gerektir.

ilginç veçhelerinden biridir ve özellikle Birgivi'nin ilmi kişiliği tartışmaları bağlamında -başka biçimlerde de olsa- zaman zaman söz konusu olabilmektedir. Michot'un bu noktada "din adamlarının tüccar gibi davranmasına karşı çıkma" tavrıyla Birgivi'ye yaklaştığını söylediği (s. 26) Akhisârî faktörüne dikkat çekmesi, meseleye açılım kazandırabilecek nitelikte bir husustur ve Birgivi ile Akhisârî'nin fikrî ilişkisine yönelik yapılacak geniş çaplı bir tahlil "Osmanlı tasfiyeciliği" meselesi hakkında en azından Kâtib Çelebi'nin Birgivi ile Kadızâdeliler arasında kurduğu fikrî irtibata benzer tarzda diğer bir sonuç ortaya koyabilir.

Michot'un bu meseleyle ilgili olarak gündeme getirdiği dikkat çekici ikinci bir husus "tasfiyeciler" in zihniyetlerinin nasıl düşünülebileceği hakkındadır. Ona göre Akhisârî ile *Risâle tahlisü'l-insân 'an zulumâtı'd-duhân* adlı eserini yazan Medine'li Hanefî âlim Abdü'n-Nâfi arasında tütüne yaklaşımları bakımından bir karşılaştırma yapıldığında, Abdü'n-Nâfi'nin tütünün "pis ve kötü olduğu için" lanetlediği ve "yaklaşımının esas olarak teolojik, daha doğrusu bir yorum" olduğu görülmektedir. Oysa Akhisârî tütünün "zararlı ve kötü kokulu olduğu için" reddeden, "ahlak anlayışı pragmatik" olup "Kur'ân estetiğiyle" belirlenmeyen, "mü'minliği bir bakıma teolojik olduğu kadar dünyevî, dolayısıyla geleneksel olmaktan ziyâde modern öncesi" olan bir âlim profili sergilemektedir. Bu durum ise, "püritenlerin ortaçağ zihniyetine sahip olmasının şart" olmadığını göstermektedir (s. 41-42).

Michot'un bu çıkarımı "Osmanlı tasfiyeciliği"ni anlamak bakımından ufuk açıcı niteliktedir. Zira bir Osmanlı âlimi ya da kimi Kadızâdeli vâizler hakkında bazı karînelere istinaden "tasfiyecilik"ten veya "selefi düşünce" etkisinden söz edildiğinde, bu görüşe bazan ilgili âlim veya vâizlerin etkilenmiş olabilecekleri fikrî geleneğin esas temsilcilerinin (mesela İbn Teymiyye'nin) çoğu konudaki fikirlerine sahip olmaları ya da neredeyse her bakımdan aynı şekilde düşünmeleri gerektiği gibi bir iddiaya karşı çıkılabilmektedir. Yahut da bu gibi âlimler arasında belli bir etkileşime delâlet edebilecek bazı fikrî benzerlikler, olağan durumlar olarak yorumlanmak suretiyle muhtemel bağlantılar/etkilenmeler gözardı edilebilmektedir. Oysa Michot'un anlatmaya çalıştığı gibi, "Osmanlı tasfiyecileri" söz konusu olduğunda bunların çoğu konuda veya her bakımdan bu düşünce biçiminin tarihî öncüleri gibi düşünmelerini beklemek isabetli bir yaklaşım olmaz ve bizi meseleyi anlamaktan uzaklaştırır. Bu gibi durumlarda Osmanlı Anadolu'sundaki ilmi/fikrî geleneğin (mesela Hanefî mezhebine mensûbiyet gibi) temel özellikleri göz önüne alınarak etkilenmenin her alanda değil bazı konularda gerçekleşmiş olabileceğini düşünmek ve muhtemel etkileşimleri daha ziyâde meselelere yaklaşım, perspektif ve tavır alışlar yönünden sorgulamak daha doğru olur gibi görünmektedir. Nitekim Michot'un İbn Teymiyye hayranı Filistinli Hanbelî şeyh Mer'î b. Yusuf el-Kermî'nin tütünün "mekruh" görmekten öteye geçmeyen ve tütün yasağına karşı çıkmasını salık veren yaklaşımı ile Akhisârî'nin aksi istikametteki yaklaşımını karşılaştırarak, Akhisârî'nin yaklaşımının İbn Teymiyye'nin "püritence toplumsal reformizmine" bu âlimin "sözümüne müridi" olan el-Kermî'nin "zâhirî muhâkemelerine" nazaran "daha sâdık" olduğunu ifade etmesi (s. 41-43), anlatmaya çalıştığımız tarzdaki yaklaşımın iyi bir örneği olsa gerektir.

Kitabın birinci kısmını teşkil eden *Risâletü'd-duhâniyye*'de Akhisârî, dinî ve dünyevî açıdan faydasızlığı (s. 51-55), hakkında hüküm bulunmayan "şüpheliler" grubuna girmesi (s. 56), israf ve azap aracı olması (s. 57,60) şeklinde Kur'ân, hadisler ve tıp temelinde oluşturduğu delillerle tütünün "haram" olduğu görüşünü savunmaktadır. Michot'un bu bağlamda risâlenin derkenarındaki tütünün Anadolu'ya ilk getirenlerin Hıristiyan İngilizler olduğu notu

ve metindeki tütün kullanmanın “kâfirlerin adetlerini yaşıtmak” anlamına geldiği, onların, “bunu mü'minlere zarar vermek amacıyla İslam beldelerinde yaydıkları” (s. 62) ifadesinden hareketle, “Batı'ya güvensizliği” de Akhisârî'nin delil kaynaklarından biri olarak vurgulaması (s. 35) dikkat çekicidir. Ayrıca risâlenin son kısmında Akhisârî'nin tütün, benc, kahve ve afyon gibi nevezuhur meselelerin çözümü ekseninde “ictihadda bulunmanın imkânı”na dâir ileri sürdüğü fikirler (s. 68-70) ilmi zihniyeti bakımından mühimdir.

Bu değerlendirmelerin ardından burada kitapta göze çarpan noksan ve hatalara dâir birkaç kelâm etmek yerinde olacaktır. Michot *Risâletü'd-duhâniyye*'yi tahlil ederken dikkat çekici bir tespitle bulunarak Akhisârî'nin bu risâlesinin Mısırlı Mâlîkî şeyh İbrâhim Lekânî (ö.1631)'nin *Kitâbü'n-nasihatü'l-ihvân bi-ictinâbi'd-duhân* adlı eseriyle “doğrudan bağlantılı gibi” görüldüğünü, zira *Risâletü'd-duhâniyye*'nin “yirmi beşi aşkın pasajında” yazarın *Kitâbü'n-nasihat*'in belirli bölümlerini alıntılar yaparak ya da değiştirerek kullandığını, dolayısıyla “Akhisârî'nin el-Lekânî'ye borcunun muazzam” olduğunu, “ama bu konuda hiç sesini çıkarmaması”nın aleyhine kullanılabileceğini, “başka hangi kaynakları yağmaladığı(nin) merak” edilebileceğini ifade etmektedir (s. 39-40). Michot incelemesinin başka bir yerinde de Kâtib Çelebi'nin *Mizânü'l-hakk*'in “Tütün başlıklı beşinci bölümünde ‘meşâyih-i İslâmın’ kamu çıkarları adına tütünün ‘kerahât’ olduğu hükmüne vardığı, kenar müftülerinin ise tütünü yasakladığı eski zamanları” hatırladığını ifade ettikten sonra, “Çelebi'nin yasakçı ‘kenar müftileri’ sözüyle kimleri kastettiğini hiçbir zaman tam” bilemeyeceğimizi, “büyük ihtimalle bunlar(in) Kadizâdeliler” olduğunu öne sürmektedir (s. 45). Yani Michot kendi bilgileri çerçevesinde bu iki hususta Akhisârî'nin durumuna dâir çok net bir fotoğraf ortaya koyamamaktadır.

İşte bu noktada Atâî'nin bir ifadesi önem kazanmaktadır. Yazının başında belirtildiği üzere Michot'nun kullanmadığı bir kaynak olan *Hadâiku'l-hakâik*'te Atâî mânidar bir şekilde Mısırlı şeyh İbrâhim Lekânî'nin biyografisi içinde “diyâr-ı Arab ulemâsı”na kısaca temas ettikten sonra kullandığı bu ifadesinde şöyle demektedir:

“(...) vilâyet-i Anatolıda hod *kenar erlerinin* nihâyeti ve sulehâ ve meşâyihin hadd ü gâyeti yokdur cümleden vilâyet-i Saruhanda *Akhisârda* sâkin Ebu's-Su'ûd Efendi tefsîrine hâşîye ta'lik iden *Rûmî Efendi* didikleri fâzıl-ı nâmdâr gün gibi pür-iştihârdır.” (Atâî, 1989, 763).

Görüldüğü üzere bu ifadelerde Atâî “kenar erleri” tabirini ve bu tabir bağlamında Akhisârî'nin ismini Lekânî'nin biyografisi içinde zikretmek suretiyle üç unsuru biraraya getirmektedir. Atâî'nin (ö.1635) ilmiye mensubu bir biyografi yazarı olarak Lekânî ve Akhisârî ile çağdaş olduğu, dolayısıyla bu ifadeleri gelişigüzel bir şekilde yazmayacağı düşünüldüğünde, buradan Michot'nun tahminde bulunduğu söz konusu iki husus hakkında daha net olarak şöyle bir kanaate ulaşmak mümkün gibi görünmektedir: Öyle zannediyoruz ki Atâî'nin bahis konusu ifadeleri, büyük ihtimalle Lekânî ile Akhisârî arasındaki bir temasa işaret etmekte olup, bu da Akhisârî'nin *Risâletü'd-duhâniyye*'de Lekânî'nin *Kitâbü'n-nasihat*'ından genişçe yararlanmasını açıklamaktadır. Öte yandan kuvvetle muhtemeldir ki, Atâî'nin “taşra”daki bazı âlimler için kullanıp Akhisârî'yi de içinde gösterdiği “kenar erleri” tabiri ile Süleyman Uludağ'ın “taşra müftileri” (Çelebi, 2008, 170) şeklinde anladığı Kâtib Çelebi'ye ait “kenar müftileri” tabiri, aynı veya benzer durumdaki âlimlere göndermede bulunmaktadır. Dolayısıyla Michot'nun sandığı üzere Kâtib Çelebi bu tabirle “bütün Kadizâdelileri” kastetmemiş olsa bile, tütünü haram kabul eden biri olarak Akhisârî'nin bu kategoride yer aldığı rahatlıkla söylenebilir.

Michot incelemesinde Akhisârî'nin tegannî hakkındaki görüşlerini naklettikten sonra, onun Birgivi'ye fikrî yakınlığı bağlamında, Kâtib Çelebi'ye göre Birgivi'nin *es-Seyfu's-sârim* isimli eserinde "Kur'ân okuma, Kur'ân'ı öğretme karşılığında, aslında herhangi bir ibadet biçimi karşılığında ücret almak haramdır" dediğini ifade etmektedir (s. 26). Michot'un bu ifadelerinde bir ölçüde *Mizânü'l-hakk*'taki ilgili cümleden de kaynaklanan tashihe muhtaç bir hata yer almaktadır. Şöyle ki, Birgivi ücretle Kur'ân okuma meselesiyle ilgili görüşlerini para vakıfları konusunu ihtiva eden *es-Seyfü's-sârim* adlı risâlesinde değil, *İnkâzü'l-hâlikin* ve hâşiyelerinde dile getirmektedir (Lekesiz, 1997, 71-74).

Michot incelemesinin başlarında Akhisârî'nin "modern Osmanlı 16-17. yüzyıl araştırmalarında hiçbir şekilde yer almadığını" söylemektedir (s. 16). Onun bu söylemi daha önce Türkiye'de Ali Çelik (2000) tarafından yapılan bir çalışmayı ve *Mecâlisü'l-ibrâr*'ın dört meclisinin tercümesinden oluşan bir kitap yayımını (el-Hanefi, 2002) gözden kaçırmış olduğu hesaba katılmak kaydıyla, eserini yayımladığı zaman için büyük ölçüde doğrudur. Bununla birlikte aradan geçen beş yıllık zaman dilimi içerisinde ülkemizde Akhisârî'ye çeşitli şekillerde temas eden birkaç çalışmanın yapılmış olduğunu da (Kaylı, 2010; Gel, 2012, 59-76) burada belirtmek lâzımdır.

Noksan ve hatalar çerçevesinde son bir husus olarak şunu da ifade etmek gerekir ki, kitapta "bi-mehdü's-şer" (s. 30) ve "Tahkikü'l-burhân fi şe'nî'n-duhân" (s. 42) örneklerinde görüldüğü üzere, bazı Arapça ibâreler ve eser isimleri hatalı hareke ve terkiplerle yazılmıştır. Kitabın İngilizce orijinalinde bulunmayan bu tür hatalar çeviriden kaynaklanmış olmalıdır.

Bütün bu değerlendirmelerden sonra Michot'un incelemesi hakkında sonuç itibarıyla şu söylenebilir: Michot bu çalışmasındaki gerek Akhisârî gibi birçok bakımdan dikkat çekici olmasına rağmen henüz yeterince tanınmayan bir Osmanlı âliminin ilmi ve fikrî hüviyetine dair tahlilleriyle, gerekse bu tahliller üzerinden "Osmanlı tasfiyeciliği" meselesine yönelik dile getirdiği bazı yorumlarıyla Osmanlı din ve düşünce tarihi alanına katkıda bulunmaktadır. O, bu katkısıyla aynı zamanda Akhisârî'nin bir an evvel sosyal tarih perspektifli kapsamlı bir çalışmaya konu edilmesi gerektiğini de göstermiş olmaktadır.

Kaynakça

- al-Aqhisârî, A.R. (2010). *Against smoking: An Ottoman manifesto*, introduction, edito princeps and translation by Yahya Michot. United Kingdom: Kube Publishing.
- Atâî, N. (1989). *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-şakâik*. A.Özcan (haz.). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Çelebi, K. (2008). *Mizânü'l-hakk fi ihtiyâri'l-ehakk*. O.Ş.Gökyay-S.Uludağ (haz.). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Çelebi, K. (2014). *Keşf-el-Zunun*, II. Ş.Yaltkaya-K.R.Bilge (nşr.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çelik, A. (2000). *Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî ve bid'at risâlesi*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları.
- el-Hanefi, A.R. (2002). *Akâid risaleleri: Kabirler, bid'atler ve ölümü hatırlama*. Muhammed el-Humeyyis (tah.), M. Beşir Eryarsoy (çev.). İstanbul: Guraba Yayınları.
- Gel, M. (2012). Birgivi Mehmed Efendi araştırmalarına bir katkı: el-Kavlü'l-vasit beyne'l-İfrât ve't-tefirât'in müellifi kimdir?. *İslâmî İlimler Dergisi*, VII/2, 59-75.
- Kaylı, A. (2010). *A critical study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) works and their dissemination in manuscript form* (Basılmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Lekesiz, M.H. (1997). *XVI. yüzyıl Osmanlı düzenindeki değişimin tasfiyeci (püritanist) bir eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve fikirleri* (Basılmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.